

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

rec.iti

Budapest • 2009

[<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

Hol írhatta Eötvös József első regényét?
 Megjegyzések *A karthauzi* keletkezéstörténetéhez

Nem lesz könnyű helyzetben, aki Eötvös József első, 1839 és 1841 között megjelent regénye, *A karthauzi* kritikai kiadását rendezi majd sajtó alá. Kézirat nem ismeretes, Lukácsy Sándor és Gángó Gábor szerint így alapszöveggként egyedül az első edíció, a *Budapesti Árvízkönyv* I, III. és V. kötetében közölt változat jöhet számításba. A szerző életében megjelent különböző szövegváltozatokból adódó nehézségeket azonban – Gángó *Megjegyzések Eötvös József A karthauzi című regényének szövegahagyományáról* című tanulmányát¹ mint a téma első áttekintését követve – majd alaposan tisztázni kell. Jelenleg jószerivel semmit sem tudunk az *Árvízkönyv* szerkesztési munkafázisairól, köteteinek megjelenéséről. Wéber Antal is csupán rögzítette *A Budapesti Árvízkönyv mint irodalmi antológia* című tanulmányában, hogy az egyes kötetek összeállításának gyakorlati kérdései nem ismertek,² a szöveg megjelenésének kérdésköre, akárcsak a fogadtatásáé, mégse tűnik különösebben bonyolultnak, Oltványi Ambrus is megadja Eötvös levelei kiadásának egyik jegyzetében, hogy az *Árvízkönyv* III. kötete mikor hagyta el a nyomdát.³ Mindennél összetettebbnek látszik azonban a keletkezés körülményeinek feltárása.

Mivel eddig még nem készült levéltári, mikrotörténeti adatokkal igazolt Eötvös-életrajz, nem tudjuk egészen biztosan, a szerző hol tartózkodott a regény feltehető keletkezési ideje alatt, az 1836 nyara és 1837 nyara–ősze közé tehető nagy utazás időszakától az *Árvízkönyv* első kötetének (és, amennyiben a szöveg a kötetek megjelenése alatt is alakult: további köteteinek) megjelenéséig.

Ennél is súlyosabb gond, hogy ezen időszak alatt Eötvös a szakirodalom tanúsága szerint több művén dolgozott egyidejűleg. Az első regény relációjában ezek közül mindenekelőtt a *Svájci út* (Sőtér István keresztelésében *Svájci útinapló*) című munkát kell megemlíteni, és mellette további két értékezést, amelyeket utóbb a *Budapesti Szemle*-ben publikált *A zsidók emancipációja* (1841) és a *Szegénység Irlandban* (1842) címmel. Ferenczi Zoltán szerint az 1838-ban, a Szalay László szerkesztette *Themis* II. füzetében, és külön címlappal is Pesten megjelent *Vélemény a fogházjavítás ügyében ns. Borsod*

¹ L. GÁNGÓ Gábor, *Megjegyzések Eötvös József A karthauzi című regényének szövegahagyományáról*, ItK, 1999/3–4, 369–375; *ua.* = *Visszapillantó tükrök: Tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára*, szerk. KERÉNYI Ferenc, KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas, 2000, 160–166.

² L. WÉBER Antal, *A Budapesti Árvízkönyv mint irodalmi antológia*, ItK, 1997/1–2, 26.

³ L. EÖTVÖS József, *Levelek*, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Magyar Helikon, 1976, 704.

vármegye ebbéli küldöttségéhez című munkát is ide sorolhatjuk. A fő problémát az jelenti, hogy a *Svájci út* néven említett kézirat szövege ma teljességgel ismeretlen, és így arról sincs sejtelmünk sem, hogy milyen viszonyban állhatott az utóbb megjelent művekkel. Meglehet, Eötvös eredetileg csupán útinaplót szeretett volna írni, ennek részeként készültek el a későbbi szövegek (az első regény és az ehhez tematikusan kapcsolódó tanulmányok, a zsidókérdésről, illetve az írországi szegénységről szólók), amiket megváltoztatott koncepció szerint külön-külön jelentetett meg, de az is elképzelhető, a *Svájci út* írása mellett fogott bele *A karthauzi* és talán a röpiratok írásába.

Tudjuk, hogy Eötvös szerette volna *Úti naplóját* publikálni. Már a nagy utazás előtt többek közt azzal próbálta 1836. június 13-án írt levelében Kölcsey Ferencet a *Haza és külföld*, az egyik leghívebb barátja, Vállas Antal által alapítandó folyóírásuk munkatársául csábítani, hogy önmagát is a lap segédjei közt sorolta fel: „itt adandom ki egész utazásomat”. A lap fő feladata, hogy a hiányt, miszerint a „magyar nem ösmeri hazáját, önereje nagy titokként áll előtte, nem ösmeri a külföldöt, s bámulja vagy utálja, mert becsülni csak az tud, ki ösmér”, pótolja, s e célból a „külföldi s magyar statisztika, hazai s idegen szokások, utazó magyarok levelei, a külföldön megjelent, s honunkat közelről érdeklő munkák megbírálása, s ilyenek” közlését tervezik.⁴ Másrészt a *Társalkodó* 1838. május 16-i számában *Methodista temetés: (Úti naplóból)* címmel ő maga publikált egy, *A karthauzi* zárásával nagy részben megegyező szöveget kis híján egy évvel azelőtt, hogy a *Budapesti Árvízkönyvben* kijött volna a regény legelső részlete.⁵

A szándék megvalósításáról is tudunk: legjobb barátjának, Szalay Lászlónak Eötvös négy levelében említi, éppen hogy áll a Svájci út kéziratával – ezek azért perdöntőek, mert elsősorban ezek adják az első regény keletkezésére vonatkozó primer forrásokat. Először 1837 decemberében kéri, olvassa barátja svájci útját, „mely naprul napra halad”.⁶ December 19-én Sályról beszámol arról is: „Svájci utam már mintegy 20 írott ívnyire nevedett, s ha Márciusban hív kezedet szoríthatom végre ismét, át-megyünk az egészen, melynek ez legfeljebb fele.”⁷ A következő fennmaradt levelében, 1838. január 5-én azt írja:

Svájci utamon dolgozok, bár most, amint gondolhatod, valamivel kedvetlenebben – tavaszkor egyébiránt mindenesetre elkészítem, úgy hiszem,

⁴ *Uo.*, 104.

⁵ L. EÖTVÖS József, *Methodista temetés. (Úti naplóból)*, *Társalkodó*, 1838, 39. sz., lapszámozás nélkül.

⁶ EÖTVÖS, *Levelek, i. m.*, 117.

⁷ *Uo.*, 120.

lesz anyag, melyből segítséggel egy jó munka alakulhat, akarattal valék hosszabb, hogy annál szabadabban törölhessünk.⁸

Végül feltehetően valamikor májusban azzal búcsúzik egy levélben, hogy „egyébiránt Júniusba találkozunk kell Svájci utamért, vagy én jövök hozzád vagy te Sályba.”⁹ A négy említés közül a második a legfontosabb, itt számol be róla legrészletesebben:

A munka mívészi tekintetben talán hibás, de éppen e hibái által hasznosabb, szeretem írói híremet, de vannak más dolgok, melyeket még inkább szeretek, s melyekért azt szívesen feláldozom, s habár sok – mint példának okáért az, mit a zsidók emancipációjáról tegnap írtam – a könyvben helytelen, hazámba nagyon is helyin van, s azért tettem belé. [. . .] Eljött az idő, hol végre a nemzetnek irányt kell adnunk, s ez leendő éltel iparkodása. A napló formája, melyet választék, sok szabadságokat enged, s az itt-ott beszótt elbeszélések csak arra irattak, hogy a cenzort e nem politikusnak látszó munka iránt kegyesebbé, a közönséget hajlandóbbá tegyék.¹⁰

Ezekon kívül az Eötvös halála évfordulóján tartott akadémiai emlékbeszéd Trefort Ágoston által írt eredetijében és a Lónyay Menyhért által készített végső változatában is benne van: Eötvös a „magával hozott anyagot egy Svájci utazás címe alatt írandó munkában akarta feldolgozni”,¹¹ „mi félig regény, félig útleírás lett volna.”¹²

Először Ferenczi Zoltán vetette fel 1903-ban, még a levelek ismerete nélkül, hogy mind *A szegénység Irlandban*, mind Eötvös börtönrendszerről írt művei „egyszersmind úti naplója kidolgozott részeinek is tekinthetők. De maga *A karthausi* is tekinthető némely részben egy úti napló szakaszainak”.¹³ 1963-ban Sőtér István szögezte le monográfiája 2. kiadásában: „Ferenczi feltevését frappánsan igazolták az újonnan előkerült, Szalayhoz intézett levelek”: „a hazatérés után keletkezett értekezések közül a tárgyilag látszólag ide nem tartozó is (tehát a zsidók egyenjogúsításáról szóló) az útinapló részletként jött létre; a börtönügyről és az ír nyomorról szóló írása viszont tárgyilag is összefüggenek az útinapló feltételezett tartalmával. De még fontosabb,

⁸ *Uo.*, 123.

⁹ *Uo.*, 130.

¹⁰ *Uo.*, 120.

¹¹ TREFORT Ágoston és LÓNYAY Menyhért *Eötvös-emlékbeszéde, 1872*, s. a. r. GÁNGÓ Gábor, Aetas, 1998/2–3, 209.

¹² LÓNYAY Menyhért, *Elnök gróf Lónyay Menyhért beszéde = Néhai báró Eötvös József akadémiai elnök emlékezete*, Pest, Eggenberg Ferdinánd, 1872, 6.

¹³ FERENCZI Zoltán, *Báró Eötvös József*, Bp., A Magyar Történelmi Társulat Kiadása, Athenum, 1903, 68.

hogy Eötvös a naplóba beleszótt elbeszéléseket említi [tudniillik a levelekben]. Ezekből keletkezhetett *A karthausi*.” Ez azonban a lényegét tekintve feltevés, és láthattuk, azért a levelek ezt mégsem igazolják frappánsan. Még Sőtér is leírja kétszer: „A *Svájci útinapló*t nem ismerjük”; az „útinapló sohasem jelent meg eredeti formájában: a regény és a három értekezés együttesen adja azt ki.”¹⁴ Taxner-Tóth Ernő a négy regényről írt monográfiájában (2005) egyenesen úgy vélte: Eötvös Szalaynak küldött leveleiből nem derül ki egyértelműen, mikor melyik munkáján dolgozik. Szerinte a *Svájci utat* említő utolsó levél „terveimről nem mondhatok semmit, egyébiránt Júliusban találkoznunk kell Svájci utamért” megjegyzése „egyszerre igazolhatja Sőtér föltételezését, hogy *A karthausi* az útinapló alapján készült, s jelentheti azt is, hogy párhuzamosan dolgozott két munkán, hiszen hamarosan megjelent a regény első része.”¹⁵

A kérdés eldöntése valóban nehéz. Eötvös egyszer tesz *A karthauszi* alakulásáról jelentést Szalaynak. Oltványi Ambrus kikövetkeztetett datálása szerint 1839 nyarán írt leveléhez csatolta a regény második részének végét saját, igen negatív ítéletével:

rosszabbat jó idő óta nem írtam, s melynek elküldésére éppen az elkerülhetetlen szükség határozott. A második levél az újesztendei fantáziával még tűrhetőbb, de az első oly véghetlen unalmas, hogy talán elaludnál mellette, ha nem bosszankodnál.¹⁶

Ezt a részletet Oltványi jegyzete szerint az *Árvíz-könyv* III. kötete közölte, „amely 1839. november 19-én hagyta el a nyomdát.”¹⁷ Trefort Ágoston az általa eredetileg készített akadémiai emlékbeszédben Eötvös megváltoztatott publikálási koncepciója mellett teszi le a voksát:

[A] magával hozott anyagot egy Svájci utazás címe alatt írandó munkában akarta feldolgozni. – E mű félig regény, félig útleírás akart lenni. A párizsi szociális állapotok azonban mély benyomást tettek reá – s a falusi magányban Borsod megyében, Sályon, hol sokat időzött, fantáziája s a reflexió, melyhez már első fiatalságában nagy hajlama volna – e tervezett műből *A karthauszi*-t alkotta.¹⁸

Pulszky Ferenc viszont az először 1876-ban a Budapesti Szemlében *Életem és korom* címmel publikált memoárjában kicsit máshogy emlékszik vissza, és a több munkán

¹⁴ SÓTÉR István, *Eötvös József*, Bp., Akadémiai, 1967. 52; 53.

¹⁵ TAXNER-TÓTH Ernő, *(Köz)véleményformálás Eötvös regényeiben*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2005, 202.

¹⁶ EÖTVÖS, *Levelek, i. m.*, 133.

¹⁷ L. *uo.*, 704.

¹⁸ TREFORT, LÓNYAY, *i. m.*, 209.

való párhuzamos dolgozást erősíti meg. Szerinte Eötvös a nagy út után megérkezett Eperjesre,

apja kinevezte őt tiszteletbeli ülnöknek a kerületi táblánál, melynek ülésiben sokszor elunta magát s inkább velünk töltötte idejét; svájci útját írta épen; [...] de ez alatt megkezdte a *Karthausit*.¹⁹

Bármelyik feltevést fogadjuk is el, a külföldi úttól az *Árvízkönyv* (I. vagy V. kötete) megjelenéséig tartó időszak valamennyi tartózkodási helyét számon tarthatjuk *A karthauszi* keletkezési helyszínként. Noha a szakirodalom meglehetősen kaotikus képet mutat, az eddig publikált Eötvös-levelek és a kortársak egykori feljegyzései, illetve visszaemlékezései segítségével elég pontosan lehet rekonstruálni a helyszíneket. Hazatérte után Eötvös bizonyosan sokat volt Sályon, ez lehetett a fő lakhely, de sokat is utazott: Eperjesre, Budára és például az árvízkor a szomszédos Pestre, továbbá gazdasági okokból, a sályi birtok ügyeit intézendő a közeli Sajóládba, illetve Tiszatarjánba, továbbá baráti kötelességből, Dessewffy Emil látogatására Szentmihályra. Ezek közül leginkább a Borsod megyei Sályt és a Sáros megyei Eperjest említi a szakirodalom az első regény keletkezési helyszínként. Elvértve, ismeretlenebb szövegekben szerepel a Szabolcs megyei Szentmihály (a mai Tiszavasvári), illetve a Borsod megyei Tiszatarján. Egyetlen irodalomtörténész vagy kortárs visszaemlékező sem említi viszont ilyen szempontból a nagy út során felkeresett nyugat-európai államokat, városokat. Ellenben szerepelnek a szakirodalomban tévesen olyan helységek, ahol Eötvös ezen időszak alatt aligha tartózkodott.

A karthauszi első keletkezési helyszínként nem Sályt, hanem Eperjest regisztrálhatjuk. Pulszky Ferenc így emlékszik vissza: Eötvös Eperjesen

svájci útját írta épen; egy szomorújáték-czyklussal is el volt foglalva, melynek hőse a történelmi Attila lett volna, de ezalatt megkezdte a *Karthausit*, melyből egytmást felolvasott nekem.²⁰

Meg kell azonban jegyezni, Pulszky időskori emlékezete nem biztos, hogy minden tekintetben megbízható. Az *Attila* című szomorújátékon ugyanis Eötvös, levelei tanúsága szerint, még 1834 nyarán, müncheni utazása idején dolgozott. Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy bő három évvel később is ezt a drámát írta, mindazonáltal

¹⁹ PULSZKY, *i. m.*, I, 104. A kinevezés 1837. november 8-án történt meg, az időpontot Nizsalovszky Endre és Lukácsy Sándor derítette ki a MOL-ban található Magyar Udvari Kancellária anyagából: EÖTVÖS József *levelei Szalay Lászlóhoz*, bev., jegyz. NIZSALOVSZKY Endre, közrem. LUKÁCSY Sándor, Bp., Akadémiai, 1967 (Irodalomtörténeti Füzetek, 55), 80.

²⁰ *Uo.*

Kerényi Ferenc egyáltalán nem említi az *Attilát* a drámaírói pályametszetet tüzetesen áttekintő tanulmányában,²¹ és amiről tudjuk, hogy Eötvös fiatal korában sokáig (1831 ősztől talán 1834 nyaráig) dolgozott rajta, az nem dráma, hanem egy I. András korában játszódó történelmi regény lett volna.

A második ismert helyszín némileg meglepően a Szabolcs megyei Szentmihály. A jeles konzervatív politikus, Eötvösnek ifjúkori barátja, Dessewffy Emil, csupán monogramjait használva említette meg 1845-ben a *Budapesti Híradó* október 21-i számában a Pesti Hírlappal folytatott polémiaja során, hogy „b. E. J. a Carthausit, én meg az alföldi leveleket, gyakran egy fedél alatt Sz.Mihályon Szabolcsban írtuk”.²²

A Borsod megyei Sály így csak harmadikként szerepel *A karthauzi* keletkezési helyeként a szakirodalomban, és még akkor is csak döcögösen. Voinovich Géza ugyanis, az első nagy Eötvös-összkiadás végére írt életrajzában (1903) a kronológia szerinti helyen csupán úgy említi Sályt, mint az Eötvös család Eperjestől nem túl távoli birtokát. Pulszky memoárjából kiindulva úgy gondolja, Eötvös alapvetően Eperjesen élt ekkor, és csak négy oldallal később jegyzi meg Eötvös lélekrajzánál a szemlélődő író tulajdonságaként, hogy „a természet barátja, a ki merengve jár a sályi kertben”.²³ Ezen a nyomon indult el Sály és Borsod megye az Eötvös-hagyomány ápolásában.

Eötvös borsodi kapcsolataira először Csorba Zoltán világított rá a *Miskolc és Borsod az irodalomban* című kötetben (1942). Csorba munkája több okból is az összekötő kapocs szerepét töltötte be mind a megjelenés ideje, mind az Eötvösre vonatkozó tartalmi részletek tekintetében, ugyanis lényegében átveszi Voinovich adatait, és mindössze egy, ám annál fontosabb mozzanatot told az ott olvashatókhoz: merengve sétált „a gyönyörű sályi kertben Eötvös, *A karthauzi* részletein töprengve.”²⁴

Csorba Zoltán könyve és Sőtér István monográfiája (1953) együttesen katalizálta Eötvös Borsod megyei irodalmi mikrokozmoszának feltárását. Két személy végzett e téren kimagasló munkát Sály vonatkozásában: Barsi Ernő, illetve Dömötör Sándor. Először Barsi Ernő publikálta a *Borsodi Szemlében* az *Emlékek a sályi Eötvös-kastélyról* című dolgozatot (1967) annak apropóján, hogy a csaknem elpusztult épület visszakapta régi fényét. Ebben viszonylag korrektül összegyűjtötte az Eötvös-szakirodalom – mind az irodalomtörténészek, mind a primer visszaemlékezések – vonatkozó részleteit, valamint főként édesapja 1930-as kéziratban maradt monográfiája alapján ismertette mindazt, ami Eötvös Józsefről és a régi kastélyról egykor élt még a sályi

²¹ L. KERÉNYI Ferenc, *Drámáról, színházról – Eötvös József kapcsán*, Irodalomtörténet, 1989/4, 589–609.

²² D. E., (*Némi eligazításul.*), *Budapesti Híradó*, 1845/271, lapszám nélkül.

²³ VOINOVICH Géza, *B. Eötvös József = EÖTVÖS József, Levelek, életrajz*, Bp., Révai Testvérek Irodalmi Intézet, 1903, 216.

²⁴ CSORBA Zoltán, *Miskolc és Borsod az irodalomban, Irodalomtörténeti tanulmányok*, Miskolc, Felsőmagyarországi, 1994, 76.

nép között. Talán legfeltűnőbb saját következtetése: abból, hogy Eötvös megírja Széchenyinek, Sályba válaszoljon levelére, nem csupán azt a következtetést vonja le, „hogy Eötvös nemcsak ideiglenesen tartózkodott Sályban, nemcsak egy-egy rövid látogatást tett ezen a csendes, félreeső birtokon, hanem állandóan itt is lakott”, de nem habozik ebben a döntő bizonyítékát látni annak a sokat vitatott kérdésnek is, „hogy tulajdonképpen hol írta az 1839–41 között keletkezett [sic!] első regényét”.²⁵

1979-ben jelent meg Dömötör Sándor hosszabb írása *Eötvös József Borsod megyei és miskolci kapcsolatai* címmel a *Borsodi Történelmi Évkönyv* VI. számában. Ezt a tanulmányt egyszerre jellemzi az igényes tudósi precizitás valamint a tudománnyal köszönő viszonyban sem álló szabad költői szárnyalás. Dömötör Sándor egyrésztől meggyőző hitelességgel tárta fel az Eötvös és a vele rokoni kapcsolatban álló Dőry, Fáy, Szemere és Szepessy családok borsodi vonatkozású történetét levéltári és helyi források felhasználásával. Ő derítette ki, hogy Fáy Ignácné Halassy Jozefa (akit Sótér István révén Eötvös sályi angyalaként jegyez a szakirodalom) nem kétgyermekes asszony, hiszen öt gyermeket szült, és négyet fel is nevelt; általa ismerhetjük a két Eötvös Ignác révén az Eötvös nevet széles körben és hosszú időn át gyűlöltként emlegető paszkvillusokat. A másik oldalon viszont legfeljebb elképzelhető vagy egyenesen képtelen eseményeket is leír Eötvös József és Sály kapcsán. Noha Berecz Károly, aki 1843–44 folyamán Eötvös titkára volt, még Eötvös halála évfordulóján közzétett visszaemlékezésében azt írta, hogy 1839 körül még mint sárospataki tanuló rajongó lelkesedéssel olvasta *A karthauzít*, és így Szemere Bertalan bátorítására kereste fel annak íróját a sályi kastélyban, nem találván azonban Eötvöst otthon, hogy kegyeletes érzéseit mégis némileg kielégítse, *egyedül* bejárta a kastély termeit, és megállt „dolgozó szobájában, melynek ablakait a zöld folyondár árnyékozá be, íróasztalánál hosszan elmerengve, elgondolkodva”.²⁶ Dömötör azonban előbb valószínűsítve, hogy Halassy Jozefa „és férje látták el a sályi Szepessy–Eötvös birtokrész gondozását is”, a fiatal diák látogatását egy vezetővel adja elő: „Berecz lelkendezve járta be a távollevő házigazda otthonát, Halassy Jozefa kalauzolása mellett.”²⁷ Bizonytalan vagyok abban, van-e bármi realitás Dömötör azon kijelentésében, miszerint a „fiatal Pepi báró gyakran meglátogatta nagyszüleit a festői fekvésű Szepessy kuriában”, főként, hogy Dömötör azt is állítja: Eötvös unokaként „Ercsiről átrándulva, sokat sétálgatott nevelőjével, a mogorva Pruzsinszky Józseffel a sályi parkban”, valamint „társaságában a falu lelkészeit is meglátogatta.”²⁸ A sályi református papok felkeresése, és főként

²⁵ BARSÍ Ernő, *Emlékek a sályi Eötvös-kastélyról*, Borsodi Szemle, 1967/4, 64.

²⁶ BEREZ Károly, *A régi „Fiatal Magyarország”*, (*Emlékezések, vázlatok*), Bp., Az Atheneum Irod. és Nyomdai R. T., 1898, 58.

²⁷ DÖMÖTÖR Sándor, *Eötvös József Borsod megyei és miskolci kapcsolatai = Borsodi Történelmi Évkönyv*, VI, 1979, 66; 67.

²⁸ *Uo.*, 63–64.

Pruzsinszky társaságában több mint kétes. Dömötör jelzi, hogy a három lelkész közül, akiket Eötvös részben gyermek-, részben ifjúkorában személyesen ismerhetett, egyikük személyi adatai sem tükröznek valami kiváló egyéniséget. Kellemetlenebb azonban, hogy Budaházy László, akivel Dömötör szerint „Eötvös és Pruzsinszky legtöbbet beszélgetett”, hármójuk közül legkésőbb, „1831–1835 közt volt sályi prédikátor”,²⁹ tehát éppen Eötvös utolsó egyetemi fél éve alatt, amikor már Pruzsinszky egy életrajz szerint sem volt a nevelője. Dömötör állításai közül egyértelműen tévedésnek minősíthető, hogy „Eötvös József Sályra költözés előtt huzamosabb ideig tartózkodott Eperjesen”.³⁰ Az a feltevés pedig, hogy a sályi „4 m magas Lator várrom, amelynek sem az Eötvös, sem a Szepessy család dicső történetéhez fűződő mondája nincs, adhatta az ötletet Eötvösnek *Vár és kunyhó* című költeménye megírására”, vagy hogy „ez a táj ihlette *A falu jegyzőjének* talán legidillikusabb leírásaira: a Tengelyi Ézsaiás lakóhelyét érzékeltető vonások Sályra utalnak”,³¹ költői kérdés.

És ez még nem minden, ugyanis Barsi Ernő 1991-ben az első dolgozatnál jelentősen bővebben írt *Eötvös József sályi évei* cím alatt a *Herman Ottó Múzeum Évkönyvében*. Nyilvánvalóan lokálpatrióta büszkeségtől is fűtve átemeli Eötvös Dömötör által említett akár valóságos, akár egész valószerűtlen életrajzi eseményeinek javát, továbbá olykor saját ötlettől vezettetve maga is újabbakkal áll elő. Barsi megismétli, hogy Eötvös Pruzsinszkyval sétált a sályi parkban, és meglátogatták a falu lelkészeit, valamint megtoldja azzal, hogy Eötvös hosszabb tartózkodása alatt Szentpéteri Hódos Dániel és Makó István voltak a sályi lelkészek. Ez alatt tényleg arra gondol, hogy meglátogatta őket, ezt nemcsak az *Eötvös kapcsolata a faluval* rész cím jelzi, de szükségesnek tartja elárulni: „Vizsoly Trombitás János volt akkor Sály község jegyzője”, akinél Eötvös „valószínűleg járhatott”.³² Hosszan leírja a kastélyt és kertjét, hiszen „nem véletlen, hogy Eötvös József ebben a sályi kertben írja *Karthausi* című regényét olyan szerzetesekről, akik teljesen visszavonulnak a magányba”³³ – e park az angol kertstílus tipikus példája lehetett. Ezt a kerttípust László János a titokzatos sályi felirat megfejtését adó dolgozatában (1958) így festette le: tele van szentimentális elemekkel, mint

a romok, a feliratokkal ellátott jelképes és műsírok, igazi síremlékek, műbarlangok, sziklacsoportok, mesterséges vízesések, remetcház, napóra, különböző szimbolikus szobrok, kőkutak, emlékoszlopok és emléktáb-

²⁹ *Uo.*, 66.

³⁰ *Uo.*, 67.

³¹ *Uo.*, 64.

³² BARSÍ ERNŐ, *Eötvös sályi évei = A Herman Ottó Múzeum Évkönyvei*, XVIII–XIX, 1991, 562–563.

³³ *Uo.*, 558.

lák, újonnan készült „régí” feliratok, a közelmúltban épült „ősregí” kapu, melynek tetején nagy kőlapon „többszázéves” felirat olvasható.³⁴

Eötvös sályi angyalára, Fáy Ignácné Halassy Jozefára szintén hosszasan kitér Barsi. Természetesen tényként veszi át Dömötörtől a birtok kezelését, Berecz kalauzolását, mi több szerinte „Jozefa szívesen látta vendégül Eötvös barátait is.” Ezeken túl nem habozik leírni:

Az író szerelmet is érzett Jozefa iránt. [...] De Jozefa „minden költéket megtartani” tudó erkölcsi tartása Eötvöst megóvta attól, hogy kapcsolatukból afféle szerelmi kaland váljék. Magas műveltsége, megnyerő egyénisége azonban kiváló ösztönzőjévé vált Eötvös induló írói tevékenységének.

– Ez mutatkozik a levelezés tanúsága szerint a *Svájci út* írása során, de Barsi gyanúja szerint talán *A karthauzji* „megbékélő befejezését köszönhetjük Sály Fáyne által derűssé varázsolt hangulatának”, továbbá az ő ihletését őrzi „a *Tavaszi dalok* egyike, mely a *Kételkedés* címet viseli.”³⁵ Barsi egyedül a sályi titokzatos síremlék kérdését tisztázza megnyugtatóan. Az egykori romantikus kert egyik, bár megrongálódott, de máig fennmaradt eleme „homlokzatán keleties írásjelekből álló rövid felirat állott, melynek értelmét sokáig senki sem tudta.” A héber betűk változataiból összeállított felirat ALUSZIK megfejtését László János tette közzé az *Irodalomtörténeti Közleményekben*. Szerinte

1830 és 1840 közé esik az emlékmű felállításának ideje, sőt minthogy igen valószínű, hogy Eötvös József állította fel, ezt az időtartamot 1838–40-re szűkíthetjük.³⁶

Barsi megróvóan írja: ha kiváló írásszakértőnk „személyesen eljön Sályba, s látja az emlékművön az 1814-es évszámot, akkor ezt a feltételezést eleve elejti”, és ennek megfelelően előadja, hogy a helyi néphagyomány szerint „id. Eötvös Ignác halva született gyermeke emlékére állította a síremléket”, továbbá valószínűsíti, hogy az „csupán jelképes emlékmű, a romantikus kert tartozéka.”³⁷

Eötvös József sályi kultusza – csinos fejlődése ellenére is – tárgyi megtestesülés híján sokáig csupán félsiker maradt. A Porkoláb Tibor szerkesztette *Irodalmi emlékhelyek Abaújban, Borsodban, Gömörben és Zemplénben* című munkából (1997) tudhatjuk, hogy a sályi kastély

³⁴ LÁSZLÓ János, *A titokzatos sályi jelirat megfejtése*, ItK, 1958/1, 62.

³⁵ BARSÍ, *Eötvös. . . , i. m.*, 560–561.

³⁶ LÁSZLÓ, *i. m.*, 63.

³⁷ BARSÍ, *Eötvös. . . , i. m.*, 557–558; 564.

emléktáblával való megjelölését – Miskolczy Simon János „hírlapíró és történetkutató” egykori kezdeményezését megújítva – már az 1920-as évek elején javasolta a Borsod-Miskolci Múzeum, és 1926-ban Baumli József, a Gorove-uradalom [tudniillik később ezé a családé volt a birtok] jószágkormányzója is hasonló tervekkel állt elő. Végül azonban csak 1988 szeptemberében, az író születésének 175. évfordulója alkalmából helyeztek el egy táblát a felújított kastély főbejáratánál.

Egy szempontból viszont szerencse, hogy ezen az évfordulón leplezte le a „Mezőkövesdi Áfész által készített” emléktáblát „a helyi Eötvös-kultusz organizátora”, Barsi Ernő. A táblán így tudniillik egy idézet felett rövid, és utólag nézve váratlanul helytálló felirat olvasható: ITT ÉLT ÉS ALKOTOTT 1837–41-IG EÖTVÖS JÓZSEF.³⁸

Sály azonban Eötvös borsodi irodalmi kapcsolatainak csupán egy részét képezi. Talán meglepő, de e szempontból is fontos az eredetileg Berecz Károly által kizárólag gazdálkodási okokból említett Tiszatarján.³⁹ E községben a sályival épp ellentétes módon alakult az Eötvös-kultusz. Az előzmények és a katalizátor ugyanaz volt, mint ott, mindezek írásbeli eredménye azonban csupán egyetlen, néhány adalékot tartalmazó cikk lett Szecskó Károlytól a Borsodi Szemle 1964/2. számában. Szecskó elárulja, Sőtér István 1957. szeptember 17-i levelében buzdította őt Eötvös borsodi kapcsolatainak feltárására, ám az „azóta eltelt idő alatt különböző akadályok miatt a kutatásban, sajnos nagy eredményt” nem ért el, „de sikerült mégis néhány dokumentumot feltárni.” Szecskó 1957. augusztus 4-én tiszatarjáni tartózkodása alatt jegyezte fel az Eötvöshöz fűződő, akkor még élő községi hagyományt:

Állítólag a volt jegyzői lak kertjében még ma is álló, kb. 200 éves terebélyes gesztenyefa alatt írta első jelentős munkáját, a *Karthusit*, máskor is szívesen időzött a fa hús árnyékában.⁴⁰

(Porkoláb Tibor könyve szerint a fa már nincs meg.) Másrészt amilyen lomhán alakult Tarján körül az irodalomtörténeti feldolgozás, olyan jelesek voltak a helyi lakosok az Eötvös-kultuszban. Porkoláb azt írja Szecskóra hivatkozva, Tiszatarjánban

már az 1920-as években bronztáblával jelölte meg gróf Almásy Dénes, a tarjáni uradalom tulajdonosa az egykori jegyzőlakot. [. . .] A bronztábla fölé 1993-ban egy Eötvös-domborművet is elhelyeztek.⁴¹

³⁸ PORKOLÁB Tibor, *Irodalmi emlékbélyeg Abaújban, Borsodban, Gömörben és Zemplénben*, Miskolc, Bíbor, 1997, 88–89.

³⁹ L. BERE CZ, *i. m.*, 55.

⁴⁰ SZEC SKÓ Károly, *Néhány adalék Eötvös József borsodi kapcsolataiboz*, Borsodi Szemle, 1964/2, 91.

⁴¹ PORKOLÁB, *i. m.*, 89.

Az első kisméretű táblán egy versikét olvashatunk:

Bizonyítják nekünk régi dicső holtak,
Hogy e kis nemzetnek nagy fiai voltak.
És ennek a nemes múltidőknek fénye
Lehet csak jövőnknek záloga, reménye.
E vén gesztenyefa mindezekről beszél,
Letűnt nemzedékeknek emlékéről mesél.
Azt mondja, azt susogja lombos koronája,
Valaha én voltam Eötvös József fája.
Mert ahol ma lakik a falu jegyzője,
Itt élt, itt dolgozott nagy nevű szerzője.

A versike alatt csupán D. Á. monogram áll. Szecskót Hyros Géza volt tiszatarjáni igazgató-tanító vezette nyomra: a jel gróf Almásy Dénes leányát, gr. Almásy Denise-t takarja.⁴²

A két borsodi község mint lehetséges keletkezési helyszín egy ponton szépen összezseng: a tarjáni mellett a sályi hagyomány is azt őrizte meg, hogy Eötvös fák alatt írta *A karthauzít*. Barsi első dolgozatában ez olvasató: „A Csáky-féle kastély előtt állott hajdan a nevezetes négy szomorú kőrisfa, melyek alatt Eötvös József báró irogatott. A hagyomány szerint itt, és a szomszéd Eötvös-féle kastély hatalmas parkjának csöndes magányában, a barlangház előtt levő három akácfa alatt irogatta a Karthauzit”, és beszélték azt is, hogy a titokzatos emlékmű

helyén állott az a három akácfa, melyek alatt Eötvös József irogatott. Egy alkalommal vihar közeledett, s az ott tartózkodó Eötvösök alig indultak el, hogy a kastélyba siessenek, mikor a villám az egyik akácába sújtott.⁴³

Mindezek alapján bizonyos, hogy Eötvös *Svájci út* címmel tervezett írni egy hosszabb szöveget. Alighanem útinaplót már a nagy út alatt vezetett, majd hazatérve ezzel a címmel írta munkáját hozzávetőleg 1838 nyaráig. Aztán talán az *Árvíz-könyv* szerkesztésének is köszönhetően koncepciót váltott, és felhasználva valamennyit kézírataiból, megírta első regényét, illetve korai tanulmányait. Arra a kérdésre, mikor dolgozott párhuzamosan, nem tudunk biztosan válaszolni: meglehet, csupán az utóbb egymáshoz elég közel megjelent szövegek készültek egy időben, de az is lehet, hogy az első megjelenése alatt még dolgozott a *Svájci út* on is, hiszen nem tudjuk, mikor vált véglegessé a döntés, az útinaplót abban a változatban mégsem fogja publikálni. Így nézvést az első regény lehetséges keletkezési helyeiként számolnunk kell a nagy külföldi út,

⁴² SZECSKÓ, *i. m.*, 92.

⁴³ BARS, *Emlékek...*, *i. m.*, 65–66.

valamint a hazatérést követő időszak magyarországi tartózkodási helyszíneivel. Ez utóbbiak között azonban világosan fel tudunk állítani egy valószínűségi listát: Eötvös fennmaradt levelei alapján első helyre Sályt tehetjük, az időben közeli visszaemlékezés miatt a Desseffy Emil által említett Szentmihályt helyezhetjük a második helyre, eztán regisztrálhatjuk az időben jócskán későbbi visszaemlékezés miatt a Pulszky Ferenc révén előkerült Eperjest, utolsó előtti helyre pedig Tiszatarját kell raknunk, hiszen erre nézvést korabeli tanúvallomással nem rendelkezünk, és végül támpontunk nélküli helyszínekként rögzíthetjük Budát és Sajóladót.

Az első regény valós (bár olykor költői szabadsággal festett) keletkezési helyszínei mellett helytelen lenne elhallgatni két valótlan locust, Ercsit és a budai Sváb-hegyet. Eredetileg Ferenczi Zoltán jelölte meg Eötvös hazatérése utáni tartózkodási helyéül a Fejér megyei községet, úgy vélte, Eötvös az „1837/38 telét és tavaszát tehát különböző irodalmi tervekkel Ercsiben töltötte”.⁴⁴ Ezt a fennmaradt levelek nem támasztják alá, ám Környei Elek *Eötvös József Ercsiben* című munkájában (1959) ragaszkodik hozzá, mi több, felmutatja ennek irodalmi vonatkozásait is. Környei nem csupán elmulasztja rögzíteni, hogy Eötvös dokumentálhatóan 1835 októberében–novemberében járt itt utoljára, de többszörös tévesztéssel azt írja Ferenczi nyomán:

Útjáról hazatérve, atyja [...] Eperjesre nevezte ki a kerületi táblához ülnöknek. [...] 1838. június 12-én a Borsod megyei Sály községben meghalt nagyatyja, idős Eötvös Ignác [tudniillik Budán halt meg]. A haláleset után Eötvös Sályra költözött, a családi birtokra, ahonnan azonban gyakran járt szüleikhez Pestre és Ercsibe.⁴⁵

Az ide kapcsolható irodalmi munkásságról szólva felvezetésében rögzíti: Eötvös

főleg életének első felében tartózkodott sokat Ercsiben. Írói működésének jelentős korszaka erre az időre esik. Több művét Ercsiben írta, de azok a művei is, amelyeket nem ott írt, sok tekintetben valamilyen kapcsolatban vannak Ercsivel, még inkább Fejér megyével.⁴⁶

Nos, Környei már a csakugyan akár Ercsiben is készülhetett művek összeszedése során is szabadon jár el. A Palocsay-korszak két költeményéről állapítja meg „csaknem teljes bizonyossággal”, hogy Eötvös Fejér megyei tartózkodása idején írta, sejteti továbbá, hogy a versek egy része Ercsiben keletkezett, és ide köti a szövegében ismeretlen korai Goethe-fordítást is. Mulatságosabb, hogy Környei szerint vannak nem

⁴⁴ FERENCZI, *i. m.*, 37.

⁴⁵ KÖRNYEI Elek, *Eötvös József Ercsiben*, István Király Múzeum Közleményei, B. sorozat, 19. sz., Székesfehérvár, 1959, 17.

⁴⁶ *Uo.*, 26.

Ercsiben írt, de azzal sok tekintetben kapcsolatban álló Eötvös-művek. Ezek között első természetesen *A karthauzi*, amit Eötvös akkor írt, amikor „az eladósodott ercsi uradalom környezetében már mindennél világosabban láthatta a kapitalizmus, a finánc-burzsoázia csüggesztő reménytelenségét”.⁴⁷

Végezetül meg kell említenem, hogy Siklóssy László a Svábhegyről készült 1929-es monográfiájában olvasható egy megható legenda cáfolata. Siklóssy szerint ugyanis abból, hogy svábhegyi birtokán „Eötvös *Karthausi-lakot* is építtetett, az a hiedelem támadt, hogy Eötvös *Karthausi* című klasszikus regényét *itt* írta, holott e műve 1839–1841 közt jelent meg folytatásosan a *Budapesti Árvíz-könyv* öt kötetében. Arról, hogy Eötvös ezidőben a Svábhegyen lakott volna, semmi adatunk sincs. A későbbi irodalomban ez a mendemonda unosuntalan felbukkan.” Siklóssy a legendát Prém József *Isten hegye* című cikkéből (1883) idézi:

B. Eötvös Józsefnek, ki néhány évtized előtt elsőnek gondolt arra, hogy ezt a pompás fennsíkot s a szomszédos völgyeket divatos nyaralóhellyé kellene átváltoztatni, egyik legszebb óhajását látják teljesedve az itt időző vendégek, *kik közül nem egy újra elolvassa e helyen a Karthausit s kegyelettel sétál ama házhoz, hol e remekét a költő írta.*⁴⁸

⁴⁷ *Uo.*, 27.

⁴⁸ SIKLÓSSY László, *Svábhegy*, Bp., Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1987, 71.